

نقش ابتلاء و امتحان الهی در سرنوشت انسان از دیدگاه آیات و روایات

سمیه احسانی فرد^۱

چکیده

یکی از اساسی ترین مسائل زندگی انسان، بر اساس سنت الهی در قرآن و روایات، مسئله «ابتلاء و امتحان» است. امتحان الهی به منظور تربیت انسان ها و پرورش صفات عالی انسانی در کانون وجود آنها انجام می گیرد. چون هدایت تکوینی پروردگار شامل همه انسان ها شده است. سنت «ابتلاء و امتحان» نیز همه بشر را در بر می گیرد، و هیچ فردی از این سنت مستثنی نخواهد بود. سعادت و بالاترین حد کمال، برای انسان «رسیدن به مرتبه قرب الهی» است. همه انسان ها از راه های مختلف و به قدر توان خود مورد امتحان الهی قرار می گیرند؛ تا به صورت الزام و اجبار به این هدف معنوی برسند. هدف این مقاله بررسی نقش ابتلاء و امتحان الهی در سرنوشت انسان است. این تحقیق به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده، و از نوع تحقیقات بنیادی و کتابخانه ای بوده، که محقق پس از مطالعه و بررسی کتابخانه ای اقدام به توصیف، تحلیل و بررسی آنها نموده است. ابتلاء و امتحان الهی نقش های متعددی در زندگی انسان ایفا می نماید. در عرصه تربیتی ابتلاء و امتحانات الهی منجر به شکوفایی استعداد های نهفته انسان شده و پرورش و تکامل وی را به دنبال دارد. همچنین زمینه تذکر و بیداری انسان از غفلت را فراهم می کند و باعث ترفیع درجه و ارتقاء انسان می شود. علاوه بر این باعث یاد آوری و قدرشناسی نعمت های الهی خواهد بود. در عرصه اعتقادی انسان را به مقام تسلیم و رضا نزدیک می کند و تطهیر وی از گناهان را به دنبال دارد؛ چراکه زمینه توبه و بازگشت انسان گناهکار را فراهم می کند. همچنین ابتلاء و امتحان الهی معیار پاداش یا کیفر انسان قرار گرفته است.

کلیدواژه ها: ابتلاء، امتحان الهی، آزمایش، سرنوشت انسان، قرآن.

مقدمه

یکی از عام ترین سنت‌های الهی «ابتلاء و امتحان الهی» است. انسانها برای شکوفایی استعدادها و تعیین سعادت و شقاوت اخروی دائماً با ابزارهای گوناگون، آزمایش می شوند. بنابراین لازم است که نسبت به نقش آن ها در سرنوشت انسان آگاهی پیدا کنند تا به بهترین شکل در این مسیر گام بردارند. چراکه هدف از آفرینش انسان، کمال اوست و این کمال جز با افعال اختیاری به دست نمی آید و لازمه رسیدن به کمال نحوه رویارویی او با مشکلات و مصائب و ابتلاء می باشد در غیر این صورت اختیار و انتخاب معنایی نخواهد داشت و انسانها در یک سلسله افعال اجباری قرار می گیرند. بنابراین به حقیقت کمال هم دست پیدا نخواهند کرد. آزمایش الهی به منظور تربیت انسان ها و پرورش صفات عالی انسانی در کانون وجود آنها انجام می گیرد. عکس العمل همه انسان ها در مقابل امتحانات الهی یکسان نیست؛ بلکه هر کس به میزان ایمان و بر اساس اعتقادش موضع خاصی لحاظ می کند. بنابراین ابتلاء و امتحان با زندگی انسان ها عجین شده و بخشی از زندگی آنها را تشکیل می دهد. آنچه در این مقاله دغدغه اصلی محقق است پاسخ به این سوال است که ابتلاء و امتحان الهی چه نقشی در زندگی انسان ایفا می نماید؟

رقیه حسین زاده در مقاله ای با عنوان «بررسی عوامل و آثار امتحان الهی» پس از تعریف لغوی و اصطلاحی امتحان به ذکر فلسفه امتحان الهی و بیان چند نمونه آثار کلی امتحان الهی و همچنین بررسی عوامل موفقیت در امتحانات الهی با رویکرد دینی پرداخته است. در حالی که مقاله حاضر به طور خاص به نقش ابتلاء و امتحان در سرنوشت انسان می پردازد.

مجتبی بیگلری در کتاب «ابتلاء از دیدگاه قرآن و سنت» به بیان مباحث مهم و اصلی سنت ابتلاء در زندگی پرداختند. در این کتاب اصطلاح ابتلاء با استناد به آیات قرآن کریم و روایات تشریح و مسائل مختلف آن بررسی می شود. نویسنده به ارائه مطلب در زمینه سنت ابتلا اکتفا کردند، در حالی که پژوهش حاضر به طور خاص به نقش ابتلا و امتحان الهی در سرنوشت انسان می پردازد.

این موضوع در ابعاد تفسیری، اخلاقی، روانشناسی و ... قابل بررسی است. که این پژوهش سعی دارد نقش ابتلا و امتحان را در دو حیطه تربیتی و اعتقادی بررسی نماید. در این پژوهش پس از تعریف مفاهیم ابتلاء، امتحان و فتنه به تبیین دو نقش تربیتی و اعتقادی این موضوع پرداخته می شود.

الف. مفهوم شناسی

در قرآن کریم ابتلاء با واژه های مختلفی همچون بلاء، فتنه، تمحیص، تمیز و امتحان آمده است؛ واژه هایی که جهات اشتراک و اختلافی نیز با یکدیگر دارند.

۱. ابتلاء

کلمه ی «ابتلاء» مصدر ثلاثی مزید، از باب استفعال است. ریشه آن «بلاء و بلاء» است. این واژه و مشتقات آن در قرآن کریم ۳۷ مرتبه و در ۱۳۴ آیه به کار رفته است.^۱ «ابتلاء» از ماده «بَلَى» به معنای امتحان می باشد. «ابْتَلَاهُ اللَّهُ: امْتَحَنَهُ؛ خداوند او را امتحان کرد.»^۲ این واژه با اختبار هم معنا است: «أَبْلَى اللَّهُ عِبَادَهُ: اخْتَبَرَهُمْ بَصْنَعٍ جَمِيلٍ؛ خداوند بندگانش را مورد ابتلاء قرار داد؛ یعنی آنها را با کار زیبا امتحان کرد.» و از «فَأَمَّا الْإِنْسَانُ إِذَا مَا ابْتَلَاهُ رَبُّهُ فَأَكْرَمَهُ وَ نَعَّمَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَكْرَمَنِي* وَ أَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانَنِ؛^۳ اما انسان (کم ظرف ضعیف بی صبر) چون خدا او را برای آزمایش و امتحان کرامت و نعمتی بخشد در آن حال (مغرور ناز و نعمت شود و) گوید: خدا مرا عزیز و گرامی داشت* و اما چون او را بیازماید، پس روزی اش را بر او تنگ گیرد، گوید: پروردگارم مرا خوار و زبون کرد» نیز برمی آید چنان که انسان بیمار، مبتلا به بیماری است، انسان سالم نیز مبتلا به سلامت است و در عالم چیزی نیست که «بلا» و «بلوی» نباشد. گاهی خدای سبحان، انسان را با سلامت امتحان می کند تا ببیند وی شاکر است و از این نعمت بهره ای می گیرد یا نه و گاهی او را به مرض می آزماید، تا ببیند وی صابر است یا نه؟^۴

ابتلاء در اصطلاح به معنای امتحان و آزمایش کردن است. به این ترتیب که کاری به کسی داده می شود تا صفات باطنی و درونی وی مانند: اطاعت، شجاعت، سخاوت، عفت، علم، وفای به عهد، تقوا، ایمان، صبر و میزان آن را دریابند. امتحان اشخاص، غالباً از طریق عمل آنها است و نه گفتارشان؛ زیرا تنها چیزی که می تواند صفات واقعی انسان را آشکار سازد، عمل است.^۵

۲. امتحان

واژه «امتحان» از باب افتعال و به معنای ابتلاء و اختبار است. ریشه این کلمه از واژه "محن" به معنای آزمایش است. کاربرد آن در مواردی است که بخواهند چیزی را بیازمایند. مشتقات این واژه در قرآن

۱ - موسوی نسب، آزمایش و امتحان انسان در قرآن، ص ۱۵.

۲ - ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۴۷۹.

۳ - معلوف، المنجد فی اللغة، ج ۲، ص ۴۹.

۴ - فجر: آیه ۱۵ و ۱۶

۵ - جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ص ۳۶۰.

۶ - بیگلری، ابتلاء از دیدگاه قرآن و سنت، ص ۱۰.

کریم دو مرتبه آمده است: سوره ممتحنه آیه ۱۰ و سوره حجرات آیه ۳، که با واژه «امتحان» و «فامتحو» استعمال شده است.

واژه «امتحان» از ماده امتحان در اصل به معنای ذوب کردن طلا و گرفتن ناخالصی است و گاه به معنی گستردن چرم نیز آمده است. ولی بعداً در مورد آزمایش به کار رفته است. مانند آیه سوره حجرات، آزمایشی که نتیجه آن خلوص قلب و گستردگی آن تقواست.^۱

پس امتحان به معنای آزمایش است مانند آیه «اولئك الذين امتحن الله قلوبهم للتقوى؛ آنها کسانی هستند که خداوند قلب هایشان را برای تقوا آزموده است.» مراد از امتحان تکلیف به امری است، که به واسطه آن اطاعت و مخالفت مکلف در خارج، تحقق و ظهور یابد.

۳. فتنه

فتنه از ریشه «فَتَنَ» گرفته شده است. در اصل «فَتَنَ» به معنای وارد کردن طلا در آتش است، تا خالص و ناخالصی آن آشکار شود.^۲

فتنه به معنای شدیدترین نوع امتحان نیز آمده است؛ «فَتَنَّاكَ فُتُوناً؛^۴ و ما تو را آزمودیم، آزمودنی.» فتنه، امتحانی است که خداوند انجام می‌دهد تا افراد را طبق اعمالشان که از آنها صادر می‌شود، مجازات کند؛ نه آنکه بر طبق علمشان، بی‌آنکه عملی از آنها سر زده باشد، مجازات نماید.

کاربرد «فتنه» درباره امتحان نیز برای آن است که وقتی کسی را امتحان می‌کنند، حالت اضطرابی پیدا می‌کند که آیا در این امتحان قبول می‌شود یا مردود؟ پس لازمه امتحان کردن، پیدایش حالت اضطراب است. بدین جهت به امتحان هم «فتنه» گفته شده است. خداوند در آیه شریفه ۲۹ سوره عنکبوت می‌فرماید: «أَحْسِبِ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ؛ آیا مردم می‌پندارند که وقتی می‌گویند ما ایمان آوردیم، رها شده، دیگر امتحان نمی‌شوند؟» بت در جای دیگری می‌فرماید: «وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ...؛^۵ ما همه پیشینیان را امتحان کردیم، [شما را هم امتحان خواهیم کرد].» پس «فتنه» در اینجا

۱ - کیلانی، فلسفه تربیت اسلامی، ص ۲۳۶-۲۴۰.

۲ - حجرات: آیه ۳.

۳ - راغب اصفهانی، مفردات فی غریب القرآن، ص ۳۷۱.

۴ - طه: آیه ۴۰.

۵ - عنکبوت: آیه ۳.

به معنای امتحان است. اموری را که موجب تزلزل و اضطراب در حوزه‌ی اعتقادی، باورها و ارزش‌های فرد می‌شود، "فتنه" می‌نامند.

فتنه در اصطلاح، ترفندی سیاسی، اجتماعی است، که از آمیزش حق و باطل و پنهان نمودن باطل، در پوسته حق با هدف اغفال و فریفتن مردم و برای رسیدن به مقاصد شوم طرح‌ریزی می‌شود.^۱ فتنه در دین یعنی اینکه کسانی تلاش می‌کنند به شیوه‌های شیطانی و با القای شبهه‌های فکری و اعتقادی باورهای دینی مردم را متزلزل و مضطرب کنند.^۲

ب. نقش اعتقادی

هدف خداوند از خلقت و آفرینش انسان، رساندن وی به کمال لایق و شایسته اوست. ابتلاء و امتحان یکی از وسایل هدایت انسان‌ها به سوی کمال و سعادت است که برای آن آفریده شده‌اند؛ به طوری که اگر چنین آزمایش‌هایی در کار نبود، افراد مستعد به آن درجه از کمال نرسیده و نیروهای نهفته درون آنان، به صورت بالقوه باقی می‌ماند و هرگز به فعلیت نمی‌رسید. نقش اعتقادی ابتلاء و امتحان الهی را می‌توان در موارد ذیل بررسی نمود:

۱. رسیدن به مقام تسلیم و رضاء

یکی از مهم‌ترین نقشه‌های اعتقادی بلاء و امتحان الهی، رسیدن به مقام تسلیم و رضای الهی است. هدف همه پیامبران الهی این بوده که جامعه بشری را در برابر فرمان خدا تسلیم کرده و به قضاء و قدرش راضی نمایند.^۳ بدست آوردن مقام تسلیم و رضای الهی در صورتی امکان‌پذیر است. که انسان به مقام معرفت الهی دست پیدا کند و بداند، تمام افعال الهی براساس حکمت، رحمت و عدالت است. امام علی (علیه السلام) در تعریف اسلام می‌فرماید: «...الاسلام هو التسليم ..؛ اسلام، تسلیم در برابر خدا و گردن نهادن است»^۴ بندگان مخلص خدا چنان تسلیم خواست الهی‌اند که نه تنها بر مصائب و گرفتاری‌ها صبر می‌کنند، بلکه در همه حال حمد و سپاس خدای را به جای می‌آورند. آنان همه چیز را از حق تعالی می‌دانند و زبان به کفر و شکوه نمی‌گشایند؛ زیرا که می‌دانند خدا می‌بیند. امیرالمؤمنین (علیه السلام) به هنگام مواجهه با مصیبت و ابتلائات چنین می‌فرمود: خدایا! سپاس تو را که بر آن چه می‌گیری و عطا

۱ - سهراب پور، گردباد فتنه، ص ۱۳.

۲ - شریفی، موج فتنه از جمل تا جنگ نرم، ص ۴۰.

۳ - الهامی نیا، سیره اخلاقی معصومین، ص ۶۷.

۴ - نهج البلاغه، حکمت ۱۲۵.

بلکه این بلاها برای آن کسی که می‌خواهد به بهشت برود آزمایشی است، تا اینکه در خلال این شدائد، خود را لایق و شایسته بهشت کند. و آن کسی که لایق نیست سر جای خود بماند.^۱

۵. یادآوری و قدرشناسی نعمت

یکی دیگر از بهترین نقش تربیتی امتحان الهی، یادآوری و قدرشناسی نعمت‌های خداوند است. این اثر به نوبه خود جزو حکمت‌ها و فلسفه‌های امتحان است. چشم و دل انسان غرق در نعمت و رفاه و آسایش، همواره در پی به دست آوردن و حفظ نعمت‌های این جهانی است؛ در نتیجه صاحب نعمت و دهنده آن را فراموش می‌کند و آن گاه که آن نعمت از او گرفته شود، متوجه ناسپاسی خود می‌شود و روزهایی را که غرق در نعمات الهی بود و سپاس آن را به جای نمی‌آورد، به یاد می‌آورد. امتحان الهی مانند تلنگری است، که بر انسان غافل و خفته ای می‌خورد، تا او را که مست ثروت و اندوخته‌های این جهانی است و از نعمت‌های دیگر الهی نیز بهره مند است، متوجه منعم خویش کند. امتحان و آزمایش پروردگار، گاهی به این دلیل است که انسان، از کفران نعمت به شکران نعمت، روی آورد. و همواره خداوند را سپاس گوید. دلیل شدت ابتلای بندگان خاص این است که آن‌ها در این ابتلاء و گرفتاری‌ها به یاد حق افتند. و مناجات و تضرع به درگاه ذات مقدس نمایند، و مانوس با ذکر و فکر او گردند. آنسان غافل می‌پندارد، اگر ما او را از نعمت برخوردار کردیم، وی را گرمی داشته و اگر در تنگی قرار دادیم، به او توهین روا داشته ایم. هرگز این چنین نیست؛ نه رفاه نشانه کرامت شخص مرفّه است. و نه رنج زمینه تحقیر انسان رنجور است.

باتوجه به آیه قرآن که می‌فرماید: «فَأَمَّا الْإِنْسَانُ إِذَا مَا ابْتَلَاهُ رَبُّهُ فَأَكْرَمَهُ وَ نَعَّمَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَكْرَمَنِ وَ أَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانَنِ كَلَّا...»؛ اما انسان هنگامی که پروردگارش او را برای آزمایش، اکرام می‌کند و نعمت می‌بخشد، مغرور می‌شود و می‌گوید: پروردگارم مرا گرمی داشته است! اما هنگامی که برای امتحان، روزی اش را بر او تنگ می‌گیرد، مأیوس می‌شود و می‌گوید: پروردگارم مرا خوار کرده است؟ چنان نیست که شما می‌پندارید. یاس سر تا پای انسان را فرا می‌گیرد و از پروردگارش می‌رنجد غافل از اینکه همه این وسایل، آزمایش و امتحان اوست.

درس دیگری که انسان از آزمایش زوال نعمت می‌گیرد، توجه به این واقعیت است که همه نعمت‌ها از خداست؛ از این رو، نباید از زوال نعمت ناراحت شود، بلکه تلاش کند تا همواره به هنگام بودن نعمت، شاکر، و به هنگام نبودن آن، صابر باشد. در آموزه‌های دینی اسلام و در توصیه‌های پیشوایان دین آمده

۱ - مطهری، بیست گفتار، ص ۱۴۹.

۲ - موسوی خمینی(ره)، چهل حدیث، ص ۲۴۱.

۳ - فجر: آیه ۱۵ و ۱۶.

است، که انسان به هنگام برخورداری از نعمتها، حتی یک لباس و یا کفش تازه، با نام خداوند آن را بپوشد. و یا هنگام خوردن و آشامیدن، نام خدا را بر زبان جاری کند. این توصیه‌ها این حقیقت را به انسان می‌آموزد که همیشه به یاد منعم باشد و سپاس او را به جای آورد.^۱

نتیجه گیری

در مقاله حاضر بعد از تعاریف مفاهیمی چون، ابتلاء، امتحان و فتنه که به نوعی با مفهوم آزمایش بستگی داشتند به عمل آمد و به تحلیل کارکردها و نقش تربیتی و اعتقادی ابتلاء و امتحان الهی پرداخته شد.

با بررسی در آیات شریفه قرآن کریم و روایات معصومین علیهم السلام پیرامون مسئله آزمایش های الهی چنین نتیجه گرفته می شود که تمامی انسان ها اعم از پیامبران و امامان و افراد عادی، مومن یا کافر همه در معرض ابتلاء و امتحان های الهی هستند و هیچ یک از این قانون الهی مستثنی نیست. اساسا فلسفه وجود دنیا، پرورش استعداد های نهفته انسان است؛ در عالم آخرت، جایی برای قابلیت های نهفته نیست. لذا دنیا خلق شده برای پرورش استعداد ها و ابزار آن نیز ابتلا و امتحانات است. ظرفیت های وجودی انسان ها در برخورد با امتحان الهی متفاوت است و همه نتیجه تربیتی یکسانی نمی گیرند. انسان ها از نظر ایمان و میزان پایداری به فرامین الهی در یک درجه نیستند. گذراندن دوره زندگی همراه با امتحان های گوناگون است آنچه عبور از این دوره را با موفقیت همراه می سازد، تقویت ایمان، خود سازی، تمرین و تحمل سختی ها، توجه به مرحله آخرت است. کسی که در دنیا از امتحان های سخت سرافراز بیرون آمده باشد و در آخرت هم حسابش آسان و عبور از صراط سریع و بی خطر و جایگاهش بهشت خواهد بود.

بالاترین مرتبه تربیت این است که انسان پیوسته خود را در امتحان الهی ببیند و آن را نردبان سیر به سوی مقصدی کند که برای آن آفریده شده است. هرگاه کسی بخواهد انسان را به سوی مقصد تربیت سیر دهد، باید به وسیله مجموعه ای از اعمال دریافت که تا چه اندازه آمادگی و صلاحیت آن مقصد را دارد. تا بتوان زمینه لازم را برای این سیر، به درستی فراهم کرد. برای اینکه در یابیم که متری در چه مرتبه ای است و چه توانایی ها و صلاحیت هایی دارد و بخواهیم آن توانایی ها و صلاحیت ها ظهور کند. باید یک سلسله اموری را که متناسب به مقصد تربیت است بر او وارد کنیم و این عمل "ابتلا و امتحان" نامیده می شود.

همه چیز برای این است که باطن ها ظهور کند و صلاحیت ها و عدم صلاحیت ها ظاهر شود. خداوند سرنوشت قومی را تغییر نمی دهد مگر اینکه خودشان بخواهند. هر کس تقوای الهی داشته باشد، خداوند

برای او راه خروج از فتنه ها و نوری برای رهایی از ظلمت ها قرار می دهد. مومنان به ویژه در آخرالزمان نه فقط نباید از وقوع فتنه ها و آزمایش ها هراس به دل راه دهند بلکه باید از آنها استقبال کنند. در حقیقت گاهی مواقع این فتنه ها و امتحانات خیر و برکت به همراه دارند. امتحان در یک اصل انسانی و یکی از کارهای اجتماعی است که در اسلام مورد تایید قرار گرفته است. در پرتو امتحان است که توانمندی های ما محک می خورد و انگیزه های کار و تلاش خودنمایی می کنند. بنابراین ابتلا و امتحان الهی در تعیین سرنوشت انسان موثر است.

فهرست منابع

• قرآن کریم، مهدی الهی قمشه‌ای.

• نهج البلاغه، محمد دشتی.

کتاب فارسی

- ۱- الهامی نیا، علی اصغر، سیره اخلاقی معصومین، قم: زمزم هدایت، چاپ اول، ۱۳۸۵ ه. ش.
- ۲- بیگلری، مجتبی، ابتلاء از دیدگاه قرآن و سنت، تهران: انتشارات رمز، چاپ اول، ۱۳۸۰ ه. ش.
- ۳- پسندیده، عباس، رضایت از زندگی، قم: مرکز تحقیقات دارالحدیث، ۱۳۸۴ ه. ش.
- ۴- جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، قم: نشر اسراء، چاپ اول، ج ۴، ۱۳۸۱ ه. ش.
- ۵- خمینی، روح الله، شرح چهل حدیث، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ چهل و هشت، ۱۳۸۸ ه. ش.
- ۶- دلشادتهرانی، مصطفی، سیری در تربیت اسلامی، تهران: دریا، ۱۳۸۲ ه. ش.
- ۷- سبحانی تبریزی، جعفر، جبر و اختیار، قم: موسسه امام صادق (علیه السلام)، چاپ دوم، ۱۳۸۷ ه. ش.
- ۸- سهراب پور، همت، گردباد فتنه، (فتنه از نگاه قرآن و نهج البلاغه) قم: سلمان فارسی، چاپ اول، ۱۳۸۸ ه. ش.
- ۹- شریفی، احمد حسین، موج فتنه از جمل تا جنگ نرم، تهران: کانون اندیشه جوان، چاپ بیست و یکم، ۱۳۸۹ ه. ش.
- ۱۰- صمدی، علی اکبر، آثار گناه زندگی و راه جبران، قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۵ ه. ش.
- ۱۱- غفاری، ابوالحسن، سنت امتحان در زندگی انسان، قم: مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۵ ه. ش.
- ۱۲- قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن، ۱۳۸۸ ه. ش.

- ۱۳- -----، سیمای انسان در قرآن بر اساس تفسیر نور، گردآورنده: روح الله فیض الهی، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۹۲ هـ.ش.
- ۱۴- گرامی، غلامحسین، انسان در اسلام، قم: دفتر نشر معارف، چاپ یازدهم، ۱۳۸۸ هـ.ش.
- ۱۵- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، اخلاق اسلامی، محقق: محمدباقر کمره‌ای، تهران: کتابخانه مسجد حضرت ولی عصر (عج)، بی تا.
- ۱۶- محقق، محمدباقر، دائره الفرائد در فرهنگ، تهران: بعثت، چاپ اول، ۱۳۹۱ هـ.ش.
- ۱۷- مصباح یزدی، محمدتقی، طوفان فتنه و کشتی بصیرت (فصل اول فتنه و امتحان الهی در قرآن و حدیث)، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۰ هـ.ش.
- ۱۸- مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن، تهران: صدرا، چاپ چهاردهم، ۱۳۸۰ هـ.ش.
- ۱۹- -----، بیست گفتار، تهران: صدرا، چاپ سی و سوم، ۱۳۸۹ هـ.ش.
- ۲۰- -----، عدل الهی، تهران: اسلامی، ۱۳۶۱ هـ.ش.
- ۲۱- مکارم شیرازی، ناصر، برگزیده تفسیر نمونه، گردآورنده: احمدبائی، تهران: دارالکتب اسلامی، ۱۳۸۲ هـ.ش.
- ۲۲- -----، پیام قرآن (تفسیر نمونه موضوعی)، تهران: دارالکتب اسلامی، ۱۳۷۷ هـ.ش.
- ۲۳- موسوی نصب، سیدجعفر، آزمایش و امتحان انسان در قرآن، قم: محدث، چاپ اول، ۱۳۸۵ هـ.ش.
- ۲۴- میرباقری، محسن، سیمای انسان مختار در قرآن، تهران: رایزن، ۱۳۷۸ هـ.ش.
- ۲۵- وهابی، محمد مهدی، تفسیر موضوعی قرآن کریم، اصفهان: اعلی، چاپ دوم، ۱۳۹۵ هـ.ش.
- ۲۶- هاشم زاده، سید محمد رضا، فلسفه امتحان های الهی، اصفهان: نقش نگین، ۱۳۸۹ هـ.ش.

کتاب عربی

- ۲۷- ابن منظور، جمال الدین محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول، ۱۴۰۸ هـ.ق.
- ۲۸- راغب اصفهانی، محمد بن حسین، مفردات فی غریب القرآن، تهران: صادق، ۱۳۸۷ هـ.ش.
- ۲۹- طباطبایی، محمدحسین، تفسیر المیزان، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۸ هـ.ش.
- ۳۰- طبرسی، علی بن حسن، مشکاه الانوار فی غرر الاخبار، قم: دارالثقلین، ۱۳۷۹ هـ.ش.
- ۳۱- عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر العیاشی، تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه، ۱۳۸۰ هـ.ش.

۳۲- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، مترجمین غفاری و آخوندی، تهران: دارالکتب اسلامیة، ۱۳۶۵ هـ ش.

۳۳- کیلانی، ماجدعمرسان، فلسفه تربیت اسلامی، مترجم: بهروز رفیعی، تهران: انتشارات حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۹ هـ ش.

۳۴- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار الجامعه الدرر اخبار الائمة الاطهار، تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۶۳ هـ ش.

۳۵- معلوف، لويس، المنجد فی اللغة، قم: اسماعیلیان، چاپ دوم، ۱۳۶۴ هـ ش.

۳۶- مغنیه، محمد جواد، الکاشف، ترجمه موسی دانش، قم: موسسه بوستان، چاپ اول، ۱۳۸۳ هـ ش.

۳۷- نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل، بیروت: موسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۸ هـ ق.

مقالات

۳۸- حسین زاده، رقیه، «بررسی عوامل و آثار امتحان الهی ویژه جشنواره علامه حلی»، مدرسه علمیه الزهراء (سلام الله علیه) شهرستان خوی، خرداد ۱۳۹۶ هـ ش.

۳۹- سجادی نسب، الهه سادات، «امتحان وابتلاء الهی (حکمت بلايا)» مدرسه علمیه الزهراء یزد، ۱۳۹۳ هـ ش.

۴۰- سطوتی، رقیه، «علت ابتلاء الهی در زندگی انسان»، تحقیق پایانی سطح دو، مدرسه علمیه الزهراء (سلام الله علیه) شهرستان اردبیل، فروردین ۱۳۹۷ هـ ش.

۴۱- صالحی، اکبر، «فلسفه آزمایش وابتلاء درقرآن وروایات ونقش سازندگی آن در تربیت انسان»، آموزه های تربیتی در قرآن و حدیث، ۱۳۹۴ هـ ش، شماره ۲.

۴۲- کوهساری، رقیه، «نقش ابتلاء و امتحان در زندگی انسان»، سامانه فراخوان های پژوهشی، ۱۳۹۴ هـ ش.